

Tamara Plećaš

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18–20, RS–11000 Beograd
tamara.plecas@gmail.com

Sokrat i Epiktet vs. prva i druga generacija sofista

Sažetak

U radu se ispituje razlika između filozofije i sofistike. Preciznije, raspravlja se o onome što razlikuje Sokrata od sofista svoga vremena te o onome što razlikuje Epikteta od sofista uopće. Dok su sofisti bili prvi profesionalni učitelji, Epiktet slovi za jednog od najvećih učitelja (stoičke) filozofije ikada, a Sokrat je, sudeći po Platonovim riječima, poricao da je uopće bio učitelj, unatoč velikom broju onih koji su smatrali suprotno. Nadaleko poznati po svojim besjedama, sofisti su ponajviše privlačili one koji su željeli biti uspješni političari. Sokrat i Epiktet također su bili izvrsni govornici koje su okruživali političari Atene, odnosno Rima. Ipak, to ih nije činilo sofistima. Ono čemu i Sokrat i Epiktet teže život je u skladu s vrlinom, tj. život u skladu s razumom i filozofijom. Retorika ima instrumentalnu vrijednost i njome se netko može potaknuti na bavljenje filozofijom, ali ona nije dobro po sebi.

Ključne riječi

Sokrat, Epiktet, Aristofan, sofisti, retorička vještina, etika vrlina, nagovor na filozofiju

Uvod

Sokrat (Σωκράτης) predstavlja jednu od najznačajnijih spona koje su povezivale grčku s helenističkom i rimskom filozofijom. On je služio kao ideal ne samo svojim suvremenicima, ne samo Platonu (Πλάτων), Ksenofontu (Ξενοφών) i Aristotelu (Αριστοτέλης) nego i drugim poznatim ili manje poznatim predstavnicima helenističkih škola. Sokratom i njegovim držanjem je, doduše, kada se radi o helenističkim školama, ponajviše bila inspirirana stoička škola.

Još od perioda kasne republike, a potom i tijekom perioda Rimskog Carstva, stoička je filozofija bila rasprostranjena među građanima Rima pa pojava senatora i drugih dužnosnika koji su prakticirali stoicizam nije bila rijetkost. Riječ je, uostalom, o filozofiji koja je u velikoj mjeri odgovarala Rimljanima i njihovom osjećaju za praktična pitanja. Među najznačajnije rimske stoike ubrajaju se Seneka (Lucius Annaeus Seneca), Musonije Ruf (Gaius Musonius Rufus), Epiktet (Ἐπίκτητος) i, na kraju, rimski car Marko Aurelije (Marcus Aurelius Antoninus Augustus). Iako je Musonije Ruf nazivan i rimskim Sokratom, ipak je Sokrat presudno utjecao, prije svega, na Epikteta i na njegov filozofski, ali i pedagoški rad. U *Razgovorima* i *Priručniku*, bilješkama s Epiktetovih satova koje je sastavio Epiktetov učenik Flavije Arijan (Ἀρριανός), Sokratovo ime spominje se više od imena bilo kojeg drugog filozofa. Zapravo, izgleda da su Platon i Epiktet filozofi koji su najviše cijenili Sokrata.¹

1

Anthony Arthur Long, *Epictetus. A Stoic and Socratic Guide to Life*, Clarendon Press, Oxford 2002., str. 8.

Sličnosti između Sokrata i Epikteta su brojne, na što su ukazivali i neki od teoretičara.² Naime, dok je Sokrat jedan od najznamenitijih grčkih, Epiktet je jedan od najznamenitijih rimskih, ali i stoika uopće.³ Ni jedan ni drugi nisu iza sebe ostavili svoje spise unatoč tome što su obojica bili poznati govornici pa su njihova »učenja« sačuvana zahvaljujući njihovim poznatim učenicima i sljedbenicima. Usporedba ove dvojice filozofa nameće se i zbog toga što je Sokrat utjecao na Epikteta, ali i zbog toga što su obojica živjela u periodima procvata sofistčkih pokreta, ulazeći u svojevrzni spor s njima.

Prvi sofistčki pokret javlja se na tlu Grčke i njenih kolonija, dok takozvana druga sofistika nastaje na teritoriju Rima, to jest, područjima Rimskog Carstva.⁴ Sofisti su bili učitelji koji su putovali po grčkim odnosno rimskim gradovima, prenoseći svoje znanje. Za svoje su usluge tražili, ponekad navodno besramno, visoku novčanu nadoknadu. Riječ je o prvim profesionalnim učiteljima i predavačima koji su svoje znanje i vještine naplaćivali kako u Ateni i grčkim kolonijama, tako i kasnije u Rimu i rimskim provincijama. Na svoje su slušatelje utjecali ne samo sadržajem svojih djela i zastupanih učenja nego i svojim lijepim i dotjeranim govorom, zatim tonalitetom glasa, mimikom i iskazivanjem nekih svojih drugih talenata, poput dara za pjevanje i slično.⁵ Konflikt između sofista i filozofa obilježio je kako prvi, tako i drugi period razvoja sofistčkog pokreta.

Sokrat mudrac vs. Sokrat sofist

Filozofska tradicija ističe da je Sokrat netko tko, za razliku od mnogih drugih Atenjana, ne misli da zna ono što ne zna i da se u tome krije njegova mudrost. Naime, Sokrat je mudar, tj. Sokrat je σοφός, kao što su, među ostalim, mudri i sedmorica mudraca, οἱ ἑπτὰ σοφοί.⁶ Pridjev *mudar*, međutim, ne mora uvijek nositi neutralnu ili pozitivnu konotaciju. Imenica σοφιστής, koja je izvedena iz pridjeva i koja se upotrebljavala tako da se njome, primjerice, oslove pjesnici i mudraci među kojima je bilo i tirana, vremenom sve više poprima pejorativan prizvuk.⁷ Naime, od petog stoljeća stare ere, sofist uglavnom više nije mudrac, nego prije netko tko je sklon vještom uvjeravanju i netko tko se prikazuje podesnim da podučava razne discipline, poput matematike, politike i tako dalje. Platonu je veoma stalo do toga da u svojim dijalozima pokaže kako se Sokrat razlikuje od sofista, a njegova motivacija vjerojatno proistječe iz toga što navedena razlika Atenjanima nije bila sasvim razumljiva.

Komediograf Aristofan (Ἀριστοφάνης) je, naime, Sokrata svrstao među sofiste,⁸ pa je Sokrat u Aristofanovim *Oblacima* predstavljen kao netko tko ima svoje učilište koje je nazvano »mislionica [...] mudrih duhova«.⁹ Aristofanov Sokrat podučava za novac, uči svoje učenike lijepom i lukavom govoru, a primjenjuje i novu tehniku koju odlikuje kratko postavljanje pitanja.¹⁰ Predbacuje mu se da glumi mudraca¹¹ i naziva se smjelom sveznalicom.¹² Aristofan nije bio jedini među Atenjanima koji je Sokrata vidio kao sofista, a o tome se govori i u *Obrani Sokratovoj*. Neki od Atenjana, namjerno ili nenamjerno, nisu razlikovali Sokratovu vještinu od vještina kojima su podučavali sofisti koji su boravili u Ateni. Atenu su pak posjećivali gotovo svi najslavniji sofisti toga vremena, poput Protagore (Πρωταγόρας), Gorgije (Γοργίας) i drugih.

Nepoznato nam je i u kojoj je mjeri Aristofanova publika uopće mogla razlikovati filozofske škole, kao i pojedinosti koje su ih dijelile. Aristofanov Sokrat svakako zastupa neke od sofistčkih ideja, kao i mišljenje da je govor jedno od najuspješnijih sredstava kojim se postiže vlast nad drugima. Neupitno je,

međutim, da se i Platonov Sokrat oslanjao na svoj govor i vještine koje posjeduje pa je tako, primjerice, izabrao da sam sebe predstavlja na suđenju. Aristofanov Sokrat također izmišlja nove bogove.

Okvirno dva desetljeća nakon prikazivanja Aristofanove komedije, Sokrat je osuđen na smrt. Optužen je, među ostalim, da ne vjeruje u bogove u koje vjeruje atenska država. Platon navodi pisca komedija kao nekoga tko je još opasniji od Anita (Ἄνιτος), Meleta (Μέλητος) i Likona (Λύκων), to jest osoba koje su službeno podnijele optužnicu protiv Sokrata jer je komediograf, pored nekih drugih tužitelja čijih se imena Sokrat ni ne sjeća, dugo širio neistinit glas o Sokratu.¹³

Stoici su, kada interpretiraju Sokrata, daleko bliži Platonu, negoli Aristofanu. Zapravo, stoici su najviše skloni tome da Sokratu ogrnu stoičko ruho. Po Epiktetovu mišljenju, idealu se mudraca izuzev Sokrata nije približio nijedan od Epiktetovih suvremenika pa ni on sam. Sokratu društvo mogu praviti samo kinik Diogen (Διογένης) i još poneki osnivači stoičke filozofije, a razliku između filozofa i sofistata Epiktet povlači na više mjesta.

2

Najopsežniju studiju koja, pored ostalog, propituje odnos između Epikteta i Sokrata objavio je A. A. Long (*Epictetus*). Zanimljiv članak u kojem se priznaju nepobitne paralele između Sokrata i Epikteta, ali se još više naglašavaju razlike, osobito kada je riječ o ironiji, strukturi argumenata i slično, napisao je Tad Brennan. Usp. Tad Brennan, »Socrates and Epictetus«, u: Sara Ahbel-Rappe, Rachana Kamtekar (ur.), *A Companion to Socrates*, Blackwell Publishing, Malden (MA) – Oxford – Carlton 2006., str. 285–297.

3

Nije zgoreg podsjetiti na činjenicu da je veliki dio stoičke filozofije izgubljen te da rimskim stoicima, doksografskoj tradiciji, kao i tumačima koji sami nisu bili stoici po vokaciji, možemo zahvaliti što je određeni dio stoičkog učenja (prije svega takozvanih »ranih« stoika) uopće sačuvan.

4

Iako bi se možda moglo reći i da »druga sofistika« nastaje već 330. godine stare ere, njeni su znameniti protagonisti živjeli u prvom i drugom stoljeću nove ere i kasnije. Usp. George A. Kennedy, *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton University Press, Princeton 1994., str. 230.

5

O sofistickom pokretu pogledati više u studijama: Miloš N. Đurić, *Istorija helenske etike*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1976.; William Keith Chambers Guthrie, *Povijest grčke filozofije*, sv. 3, *Sofisti – Sokrat*, prev. Juraj Bubalo et al., Naklada Jurčić, Zagreb 2006.; A. G. Kennedy, *A New History of Classical Rhetoric*; Albin Lesky, *Povijest*

grčke književnosti, prev. Zdeslav Dukat, Golden marketing, Zagreb 2001.

6

Prije Pitagore, mudrima su se nazivali oni koji su se isticali po svojoj snazi i oštrini duha. – Diog. Laert. 1. 12. Iz: Diogen Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa. U deset knjiga*, prev. Albin Vilhar, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1973.

7

Vidi npr. Paul Woodruff, »Socrates among the Sophists«, u: S. Ahbel-Rappe, R. Kamtekar (ur.), *A Companion to Socrates*, str. 36–47, ovdje str. 37.

8

Aristoph. *Cl.* 360–361. Iz: Aristofan, »Oblaci«, u: Aristofan, *Izabrane komedije*, prev. Mladen Škiljan, Školska knjiga, Zagreb 2000., str. 111–238.

9

Ibid., str. 95.

10

Ibid., str. 479–482.

11

Ibid., str. 363.

12

Ibid., str. 375.

13

Pl. *Ap.* 18a–d. Iz: Plato, »Apology«, u: Plato, *Euthyphro. Apology. Crito. Phaedo. Phaedrus*, prev. Harold North Fowler, Harvard University Press, Cambridge (MA) – London 2005., str. 61–145.

Rimski stoici o razlici između filozofa i onih koji to nisu

Epiktet ističe kako je neophodno da se stekne sposobnost pomoću koje se pažljivo prate dokazi koje iznose drugi, da ne bismo dozvolili da nas zavedu oni koji su skloni da koriste sofizme praveći se da njima nešto dokazuju.¹⁴ Još su prvi stoici, izučavajući silogizme, poklanjali veliku pažnju ispravnom, to jest valjanom logičkom zaključivanju. Tražili su od svojih učenika da se dobro izvješte u valjanom zaključivanju, ali i da budu upoznati sa sofizmima, koji su samo prividno valjani i za koje nam se samo čini da bi mogli biti istiniti. Protiv sofista se, stoga, možemo boriti tako što im nećemo dopustiti da nas zavedu njihovi pažljivo konstruirani govori i tako što ćemo se upoznati sa sofizmima kojima se i oni koriste. Neki od najpoznatijih sofizama, o kojima se debatiralo i u stoičkoj školi, bili su takozvani »Lažljivac« i »Sorit (Hrpa)«. ¹⁵ Protagora je bio prvi koji je stvorio sofizme za one koji se vole raspravljati. ¹⁶ Protiv sofista se, međutim, može boriti i na jedan drugi, prilično nekonvencionalan način. Epiktet, naime, spominje kinika Diogena, navodeći da je Diogen referirao na jednog sofista tako »što ga je pokazao običnim srednjim prstom«, što je sofista razbjesnulo. ¹⁷ Pitanje je koliko je navedena priča točna, ali moguće je da jest, posebno ako imamo u vidu da je Diogen bio poznat po svojoj neobičnoj pojavi i po tome što je primjenjivao iskren i slobodan govor koji se nazivao *παρησία*. Naposljetku, i kod Diogena Laertija (*Διογένης Λαέρτιος*) pronalazi se jedno mjesto gdje se kaže da je kinik Diogen mahao svojim srednjim prstom na Demostena (*Δημοσθένης*), nazivajući ga atenskim demagogom. ¹⁸ Također, Diogen je ismijavao i Anaksimena (*Ἀναξίμενης*), debelog besjednika. ¹⁹ Diogen se, dakle, koristio i nekim drugim sredstvima pored iskrenog govora, ne bi li kazao što misli o onima koji stilski lijepo besjede. Bilo kako bilo, ovim se još jednom ističe da je filozof koji, po pretpostavci, teži mudrosti različit od sofista, te da on nije demagog koji zavodi narod i slično. Filozof nije netko tko bi dozvolio da ga zarobi stil pisanja, rekao bi Epiktet. ²⁰

Seneka također povlači razliku između profesionalnih učitelja (koje bismo mogli poistovjetiti sa sofistima) i istinskih filozofa »starog kova«. Za primjer ovih posljednjih navodi jednog od svojih učitelja, retora i filozofa Fabijana (Papirius Fabianus). ²¹ Kada se Lucilije, po Senekininim navodima, užasava nad stilom kojim je Fabijan pisao svoju *Politiku*, Seneka mu skreće pažnju na to da zaboravlja kako je riječ o filozofu. ²² Filozof, naime, ne mora imati besjede koje su brižljivo ukrašene. Filozofu, na kraju krajeva, nije stalo samo do riječi.

Retorika kao oruđe politike

Epiktet nije dobio formalno retorsko obrazovanje poput mladića iz imućnih i plemićkih porodica, kao što je to bio slučaj kod, recimo, Seneke. Seneka je još tijekom svog studija dobio izvrsno retorsko obrazovanje i bio poznat po svojim retorskim govorima. Ipak, on se na kraju, poput svog učitelja Fabijana, također opredijelio za filozofiju. Epiktetov jezik ne obiluje primjerima koji se mogu naći kod njegovih suvremenika i onih koji su živjeli u približno sličnom periodu, kao što su Plutarh (*Πλούταρχος*), Aulo Gelije (Aulus Gellius), Lucije Filostrat (Lucius Flavius Philostratus) i Dion Zlatousti (*Δίων Χρυσόστομος*). Epiktet radije koristi primjere iz grčke povijesti i mitologije koji se pronalaze kod ranih stoika i u tekstovima koje je sam Epiktet koristio i čitao. ²³ Jednostavnost u izražavanju ipak ne umanjuje utisak da je riječ o vještom govorniku.

niku, koji je ujedno i dosljedan stoik. Svoja predavanja držao je na grčkom jeziku, odnosno na takozvanom zajedničkom (κοινή) dijalektu koji je tada bio u upotrebi širom carstva. Živio je tijekom perioda druge sofistike, kada su profesionalni retori poput Elija Aristida (Αἴλιος Ἀριστείδης), Favorina (Favorinus), Diona Zlatoustog i drugih držali predavanja pred širokim narodnim masama o raznim političkim temama.²⁴ Trudili su se kultivirati klasični stil u govorima, što je ujedno trebalo pokazati kako su prva i druga sofistika neraskidivo vezane.

Drugi vijek nove ere ujedno se naziva i dobom ponovnog procvata grčke književnosti. Dok se prva sofistika više vezivala za filozofiju, druga se sofistika okreće retorici koja je »bila praktična teorija književnosti«. ²⁵ Podražavanje antičkih pisaca značilo je i »podražavanje njihova jezika«, kao i tema o kojima se piše.²⁶

Sokrat se, po Platonovim riječima, ograđuje od ukrašenog govora kakvim se služe oni koji su ga tužili, napominjući da se njegov govor odlikuje jednostavnošću.²⁷ Tu se ponovo uviđa sličnost između Sokrata i Epikteta. Ubrajajući sebe među filozofe, Epiktet se distancira od retora i onoga što oni, pored gramatičara, nude. Osoba koja se divi činu tumačenja gramatičar je koji, doduše, umjesto Homera (Ὅμηρος) tumači Hrizipa (Χρῖσιππος), ali nije filozof.²⁸ Po Epiktetovu mišljenju, jedino što je vrijedno hvale jest da se u svakodnevnom životu primjenjuje ono što nam preporučuje Hrizip²⁹ ili neki drugi filozofi, a ne da se njegovi spisi tumače u tančine. Jer upravo je obilježje filozofa, a ne samo tumača filozofije, da živi u skladu s filozofskim načelima kojima podučava svoje učenike. Drugim riječima, osoba koja svoje znanje prenosi drugima, a koja pritom ne živi u skladu s principima filozofije o kojoj podučava, ne zaslužuje nositi ime filozofa. Samim time, Sokrat, koji je, po pretpostavci,

14
Epict. *Diss.* 1. 7. 11. – Epictetus, *Discourses, Fragments, Handbook*, prev. Robin Hard, Oxford University Press, New York 2014.

15
Neki sofizmi koje su proučavali stoici pronalaze se i kod Diogena Laertija. Usp. Diog. Laert. 7. 187.

16
Ibid., 9. 52.

17
Epict. *Diss.* 3. 2. 11.

18
Diog. Laert. 6. 34.

19
Ibid., 6. 57.

20
Usp. Epict. *Diss.* 2. 23. 41.

21
Sen. *Brev. Vit.* 10.1. – Lucius Annaeus Seneca, »On the Shortness of Life«, u: Lucius Annaeus Seneca, *Hardship and Happiness*, prev. Elaine Fantham et al., The University of Chicago Press, London – Chicago 2014., str. 110–133.

22
Sen. *Ep.* 100. 1. – Lucije Seneka, *Pisma prijatelju*, prev. Albin Vilhar, Dereta, Beograd 2009.

23
A. A. Long, *Epictetus*, str. 13.

24
Ibid., str. 16.

25
Usp. II Akkad, »Lukijan, vispreni pripovedač britkog jezika«, u: Lukijan iz Samosate, *Izabrani spisi*, prev. Milica Popović, SKZ, Beograd 2017., str. v–xxi, ovdje str. xi–xii.

26
Ibid., str. xii–xiii.

27
Pl. *Ap.* 17c.

28
Epict. *Ench.* 49. – Epiktet, *Priručnik*, prev. Pavel Gregorić, KruZak, Zagreb 2006.

29
Ibid.

živio u skladu sa svojim principima i koji je umro braneći ih, ne može u Epiktetovim očima biti sofist.

Guthrie u *Povijesti grčke filozofije* Protagoru, Prodika s otoka Keja (Πρόδικος ὁ Κεῖος) i Hipiju iz Eleje (Ἱππίας ὁ Ἠλεῖος) ubraja u atensku, dok Gorgiju i njegova učenika Pola (Πῶλος), pored tradicionalnih osnivača retoričke vještine Koraka (Κόραξ) i Tisije (Τεισίας), u sicilijansku školu retorike.³⁰ Unatoč određenim stilskim razlikama, Protagora i Gorgija baratali su tehnikama koje su bile na cijeni u demokratskoj Ateni i atenskom društvu, gdje se politički uspjeh gradio u sudnicama, na trgovima i u skupštini kojoj su mogli prisustvovati punoljetni muškarci i gdje su najglasniji među njima često bili i najutjecajniji. Obojica su bili Sokratovi sugovornici u Platonovim dijalozima, a Sokrat se mimo njih susretao i s drugim sofistima. Besjedništvo se visoko cijeni i u rimskom senatu i među rimskom aristokracijom, a profesionalni su retori više plaćeni od profesionalnih filozofa.³¹ Retorika je, dakle, bila moćno oruđe politike i kao takva bila je jedna od vještina koje su se s posebnom pažnjom izučavale u Rimu.

Platon u dijalogu *Gorgija* kaže da retorika predstavlja sjenku jednog dijela politike.³² Retoriku potom svodi na laskanje³³ i to laskanje koje teži samo za onim što je prijatno, ne obazirući se na ono što je dobro.³⁴ Tisija i Gorgija su, ponovo po Platonovim riječima, uvidjeli da se ono što liči na istinu treba cijiniti više nego ono što je zaista istina jer, kao retori, posjeduju sposobnost svojim snažnim besjedama učiniti da se ono što je malo pojavi kao veliko i obrnuto.³⁵ Sokratu je, za razliku od sofista, stalo do toga da njegove besjede budu istinite³⁶ i to je jedna od najvažnijih razlika između sofista i drugih. Svakako, tu je, prije svega, riječ o Platonovu mišljenju.

Stav da sofisti ne mare posebno ni za istinu ni za ono što je zaista dobro, preuzima i Epiktet, koji je poznao Platonova *Gorgiju* doslovno napamet jer je *Gorgija* vjerojatno bio dio njegova nastavnog kurikula. S druge strane, Epiktetov *Priručnik* bio je veoma čitan i upotrebljiv za izučavanje u kasnoj antici. Posebnu pažnju pridavali su mu kršćanski mislioci koji su neke stoičke ideje inkorporirali u svoj sistem. Međutim, nama je ovdje značajnije to što su Epikteta izučavali novoplatonisti, unatoč svom neslaganju sa stoicima. Naime, Simplicije (Σιμπλίκιος ὁ Κίλιξ) je napisao komentare na *Priručnik*, a *Priručnik* je bio i dio nastavnog programa, zajedno s Platonovim djelima *Gorgija*, *Fedon* i, na kraju, spisom *Alkibijad I*.³⁷ Epiktetovi *Razgovori*, s druge strane, nerijetko su interpretirani kao dijatribe ili besjede, što uostalom i stoji u naslovu sačuvanih bilješki Flavija Arijana (Ἐπικτήτου διατριβαί). Navedeno je ujedno povlačilo za sobom mišljenje da je Epiktet nalik nekakvu propovjedniku ili sofistu, ali su se Arijanove bilješke nazivale i dijalektičkim lekcijama.³⁸ Zanimljivo je svakako da su dijatribe prakticirali i sofisti i putujući filozofi kada bi izlagali svoja učenja pred okupljenim svijetom koji je dolazio slušati ih. To je još jedan pokazatelj nepostojanja sasvim jasnih granica između spisa sofista i filozofa.

Filozof i sofist kao učitelji

Pretpostaviti da su samo sofisti podučavali svoje učenike da postanu dobri političari ne bi bilo osnovano jer su to činili i Sokrat i Epiktet. Naime, neki od učenika i sljedbenika Sokratovih i Epiktetovih zauzimali su istaknute državne pozicije. Primjera radi, Sokrat se dovodio u vezu ne samo s kontroverznim atenskim državnikom i vojskovođom Alkibijadom (Ἀλκιβιάδης) nego i s

Kritijom (Κριτίας), Platonovim rođakom i vođom Tridesetorice. Epiktet je, s druge strane, morao biti upoznat s prilikama na rimskom dvoru jer je Epafrodit (Tiberius Claudius Epaphroditus, Epiktetov gospodar prije no što ga je oslobodio) bio ujedno i tajnik na Neronovu (Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus) dvoru. Najpoznatiji Epiktetov učenik, već spominjani Arijan, bio je i guverner rimske provincije Kapadocije. Također, čini se da je Epiktetova predavanja, pored drugih rimskih dužnosnika, posjećivao i car Hadrijan (Publius Aelius Hadrianus Augustus).

Sofisti nisu samo obećavali doprinijeti nečijem političkom uspjehu nego su to u načelu i činili. Ono što filozofi, međutim, dovode u pitanje jest, jednostavno rečeno, način na koji se određuje politički uspjeh, kao i mjerila uspješnosti. Upitno je jesmo li uspješni kada, na primjer, svoje znanje koristimo samo kako bismo se dodvorili nekom određenom senatoru koji se nalazi u našoj neposrednoj blizini.³⁹ Ako bismo se i uspjeli dodvoriti osobi koja je na visokoj političkoj poziciji svojim vještinama lijepog govora ili dobrim poznavanjem neke materije, ako bismo i postigli uspjeh u rimskom senatu ili atenskoj skupštini služeći se, primjerice, demagogijom, takav bi vid uspjeha za stoike ipak bio, u najboljem slučaju, moralno indiferentan. Politički uspjeh, ali i bilo kakav drugi vid uspjeha, za stoike nije istinsko dobro ako ne doprinosi dobru. Stoici su smatrali da postoji jedno istinsko dobro koje su nazivali moralnom vrlinom (ἀρετή) i jedno istinsko zlo, odnosno porok (κακία). Sve ostalo ubrajali su u klasu moralno indiferentnih stvari. Ono do čega nam prvenstveno treba biti stalo ako želimo dosegnuti sretan i ispunjen život (εὐδαιμονία-u) jest da budemo ljudi koje odlikuje moralna vrлина. Vrlina podrazumijeva znanje i ona se, samim tim, može naučiti.⁴⁰ Epiktet i Sokrat tako, još jednom, stoje na istoj liniji argumentacije.

Međutim, sofisti, u izvjesnom smislu, podučavaju vrlinama i to vrlinama građanskog društva i čini se da su i oni sami uglavnom suglasni s tim. Naime, ἀρετή se odnosi na savršenost neke određene stvari pa se tako može govoriti i o savršenosti nekog kipa, to jest, ne upotrebljava se ἀρετή samo u moralnom smislu.⁴¹ Samim time, može se reći da bi izvrstan političar trebao zadovoljiti

30
W. K. C. Guthrie, *Povijest grčke filozofije*, sv. 3, str. 172.

31
Više o tome u studiji: Martin Lowther Clarke, *Higher Education in the Ancient World*, Routledge, Abingdon – New York 2012.

32
Pl. *Grg.* 463d. – Plato, *Gorgias*, prev. Robin Waterfield, Oxford University Press, Oxford 2008.

33
Ibid., 463b.

34
Ibid., 465a.

35
Pl. *Phdr.* 267a–b. – Plato, »Phaedrus«, u: Plato, *Euthyphro. Apology. Crito. Phaedo. Phaedrus*, str. 405–579.

36
Pl. *Ap.* 17b.

37
Charles Brittain, Tad Brennan, »Introduction«, u: Charles Brittain, Tad Brennan, Simplicius, *On Epictetus Handbook 1–26*, prev. Charles Brittain, Tad Brennan, Bloomsbury Academic, London – New York 2014., str. 1–34, ovdje str. 4–5.

38
Usp. A. A. Lang, *Epictetus*, str. 4.

39
Na ovaj primjer nas je inspirirao Epiktet. Vidi: Epict. *Diss.* 3. 23. 13.

40
Ipak, vrlina u stoicizmu nije samo intelektualna nego je i praktična. Usp. npr. Jean-Baptiste Gourinat, *Stoicizam*, prev. Marko Gregorić, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2014., str. 44.

41
Ibid., str. 43.

određeni niz uvjeta, primjerice, on bi bio netko tko potječe iz ugledne porodice, on bi bio netko tko je vješt govornik i netko tko zna pregovarati, zatim netko tko je uspješan vojskovođa, netko tko je imućan građanin svoje države i slično. Međutim, vrlinu ni Sokrat ni Epiktet ne određuju na taj način, niti je mjere vanjskim odlikama, poput položaja koji netko zauzima u društvu, niti na nju utječu slava, novac i slično. Na kraju krajeva, Sokrat hoda bosonog, a Epiktet živi skromno, posjedujući samo najosnovnije stvari. Njima je prije stalo do izvrsnosti, odnosno savršenosti nečijeg karaktera. Čini se, stoga, da filozofi redefinišu uobičajeno shvaćanje vrline. Naime, nije dovoljno da neka osoba bude bogata i utjecajna da bi joj se, iz perspektive koju zauzimaju Sokrat i Epiktet, pripisala vrlina, već je potrebno i nešto više od toga. Ta bi osoba, primjerice, trebala biti i pravedna. Takvoj jednoj izvrsnosti, odnosno vrlini sofistata ipak nisu podučavali. Riječ je o nečemu s čim je, na kraju krajeva, suglasan i sam Gorgija,⁴² koji se jednom, kako navodi Menon u istoimenom Platonovu dijalogu, smijao svojim kolegama sofistima kada bi tvrdili da mogu druge naučiti vrlini. Gorgija je, kaže se, imao samo namjeru da od svojih učenika načini dobre govornike, ništa više od toga. Prema tome, Gorgija ne podučava vrlini o kojoj govore filozofi. Ujedno, Gorgija ne snosi ni odgovornost za to kako i u koje svrhe njegovi učenici upotrebljavaju vještinu uvjeravanja.

Epiktet je, poput sofistata, profesionalni učitelj. Sokrat, s druge strane, odbija čak i da se nazove učiteljem.⁴³ Ipak, Epiktet nije samo učitelj filozofije nego je on, prije svega, filozof i to filozof kojemu se ne dolazi tek tako i u prolazu.⁴⁴ Naime, ne možemo doći kod filozofa koji vodi stoičku školu, zahtijevajući od njega da nam razriješi problem za kratko vrijeme. Ne možemo doći kod Epikteta i tražiti savjet u pogledu neke parnice (iako i Epiktet podučava retoričkoj vještini), kao što je, čini se, to bila namjera jednog od visokih činovnika dok je čekao na polazak svog broda iz Nikopolja (mjesta gdje je Epiktet podučavao) za Rim. Sastanak s filozofom podrazumijeva dijalog u kojem svaki od sudionika preispituje svoja i tuđa uvjerenja u pogledu neke stvari,⁴⁵ što neodoljivo podsjeća na način na koji je i Sokrat razgovarao sa svojim sugrađanima. Susret s filozofom neminovno podrazumijeva rad na svojim uvjerenjima. Filozof, zapravo, ne nudi instant odgovor ili rješenje određenog problema, on radije ispostavlja zahtjev svojim učenicima, koji se po pretpostavci žele baviti filozofijom, da svakodnevno i posvećeno vježbaju, i to ne samo vještinu raspravljanja i dokazivanja (koja bi mogla služiti u parnicama) nego i svoj karakter. Neophodno je da učenici razvijaju svoje kritičko mišljenje, svakodnevno preispitujući svoja uvjerenja i utiske na koje pristaju, ali i djela koja čine. Riječ je o jednom zahtjevnom pothvatu. Filozof, stoga, ne podučava samo retorici i lijepom govoru koji može pomoći nekoj osobi u senatu ili u skupštini nego i kako živjeti jedan ispunjen život.

Retorika kao oruđe filozofije

Retorika se kod stoika, u skladu s njihovom podjelom filozofije, ubraja u logiku, dok se retoričko izlaganje kao nauka o lijepom govoru⁴⁶ dijeli na tri različita dijela: politički (to jest savjetodavni), sudski (to jest pravni) i svečani (to jest pohvalni) govor. Samim tim, retorika se izučava i u stoičkim školama. Takva podjela retorike pronalazi se već u Aristotelovoj *Retorici*, gdje se navodi da postoje »tri vrste govora«, to jest »tri vrste govorništva: političko, sudsko i epideiktičko« i gdje epideiktičko govorništvo predstavlja govorništ-

tvo kojim se nešto »hvali ili kudi«. ⁴⁷ Stoga bi se moglo zaključiti da stoička podjela retorike zapravo pripada aristotelovskoj zaostavštini, što doprinosi tvrdnji da je Aristotel u izvjesnoj mjeri utjecao na stoičku etiku, iako se većina stoika zapravo nije pozivala na Aristotela. ⁴⁸

Stoici su zbog svojih odmjerenih, jednostavnih, konciznih i iskrenih govora umjeli pobrati simpatije u rimskom senatu i među rimskom aristokracijom, a takav vid govora, primjerice, preporučuje i car Marko Aurelije. ⁴⁹ O ugledu koji je retorika uživala u Rimskom Carstvu govori i činjenica da je upravo Marko Aurelije osnovao katedru za retoriku i filozofiju u Ateni 176. godine nove ere. ⁵⁰

Ciceron (Marcus Tullius Cicero) navodi da su još prvi stoici Kleant (Κλεάνθης) i Hrizip pisali rasprave o retorici, ⁵¹ a moguće je da je prije njih još i Zenon (Ζήνων ὁ Κιτιεύς) podučavao retorskim vještinama. Ciceron, doduše, prve stoike ne hvali zbog njihovih retorskih sposobnosti, ističući manjkavosti u njihovu stilu i zamjerajući im to što kuju nove, a odbacuju stare riječi u svom govoru. ⁵² Ciceronove su opaske, međutim, sasvim razumljive jer njegove besjede nisu nalikovale stoičkim. Pored toga što je bio istaknuti državnik, Ciceron slovi i za jednog od najvećih rimskih govornika svih vremena. Stoici su ipak bili vješti govornici, a među njima su posebno prednjačili rimski stoici, prije svega, Seneka i Epiktet. Njihov govor je, čini se, bio posebno umješan u slučajevima kada su poticali svoje učenike, prijatelje ili štitenike na bavljenje stoičkom filozofijom.

Sofisti su, pored zavodljivog govora, optuživani i zbog toga što su prodavali svoje znanje. Zamjerka za trgovinu znanjem je, recimo, implicitno prisutna i kod Aristofana. ⁵³ Sokrat to nije činio, dok su učitelji filozofije, posebno tijekom perioda carstva, primali određeni novčani honorar za svoje podučavanje.

42

Pl. *Meno* 95c. – Plato, *Meno and Other Dialogues*, prev. Robin Waterfield, Oxford University Press, New York 2005.

43

Pl. *Ap.* 33a–b.

44

Epict. *Diss.* 3. 9. 10.

45

Ibid.

46

Diog. Laert. 7. 42.

47

Arist. *Rh.* 1358 b. Iz: Aristotel, *Retorika*, prev. Marko Višić, Naprijed, Zagreb 1989.

48

Usp. John M. Cooper, »Aristotle«, u: David Sedley (ur.), *The Cambridge Companion to Greek and Roman Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 2003., str. 125–150, ovdje str. 130–131.

49

M. Aur. *Med.* 8. 30. – Marcus Aurelius, Emperor of Rome, *Meditations*, prev. Martin Hammond, Penguin, London 2006.

50

Thomas Bénatouil, »Philosophic Schools in Hellenistic and Roman Times«, u: Mary Louise Gill, Pierre Pellegrin (ur.), *A Companion to Ancient Philosophy*, Blackwell Publishing Ltd., Malden (MA) – Oxford – Carlton 2006., str. 415–429, ovdje str. 419.

51

Cic. *Fin.* 4. 3. 7. – Marko Tulije Ciceron, *O krajnostima dobra i zla*, prev. Petar Pejčinović, Veselin Masleša, Sarajevo 1975.

52

Ibid. Stvaranje novih riječi nije neuobičajena pojava za filozofe, a Ciceronu bi se mogla uputiti ista primjedba koju Seneka upućuje Luciliju kada je riječ o Fabijanu. Ciceron, naime, zaboravlja da su stoici filozofi, prije svega. – Usp. Sen. *Ep.* 100. 1.

53

Strepsijad, naime, Sokratu plaća školarinu »jer, učitelju treba dati nagradu«. Usp. Aristoph. *Cl.* 1145–1150.

Stoici smatraju, sudeći po svjedočanstvu Ivana iz Stobija (Ἰωάννης Στοβαῖος),⁵⁴ da postoje tri poželjna zanimanja kojima treba težiti netko tko prakticira stoičku filozofiju. Prvo od tih zanimanja je vladar (kralj ili car), drugo je savjetnik vladara ili makar netko tko je uključen u politički život zajednice, dok je treće zanimanje učitelj filozofije. Gledano iz povijesne perspektive, posebno kada se radi o rimskoj Stoi, stoici i jesu bili na nekima od ovih pozicija. Na primjer, Marko Aurelije bio je vladar, a Seneka je bio Neronov savjetnik. Epiktet je bio učitelj filozofije, dok je Musonije Ruf bio i učitelj, ali i netko tko je bio politički aktivan. U skladu sa zanimanjima, postoje i tri poželjna načina na koja se može zaraditi novac. Prvi je način steći novac kao vladar, dok je drugi način zaraditi novac od zajednice – jer mudar čovjek sudjeluje u političkoj zajednici. Na kraju, treći je poželjan način zaraditi novac podučavajući druge, tj. biti učitelj filozofije. Od posebne je važnosti to što se učitelji stoičke filozofije na ovom mjestu u izvjesnom smislu poistovjećuju sa sofistima. Stoici su se slagali, kaže Ivan iz Stobija, da se treba zarađivati za život tako što će stoički učitelji poput sofistata obrazovati druge i što će ponekad to svoje znanje naplaćivati.⁵⁵ Međutim, stoici se nisu međusobno slagali oko značenja termina *sofist*. Neki od stoika mislili su da se pod tom usporedbom misli samo na naplaćivanje prenijetog znanja, dok su drugi uzimali da je pejorativno na bilo koji način uspoređivati stoike sa sofistima. Naime, drugi su smatrali da bi to značilo da i stoici trguju s argumentima poput sofistata, što je zapravo nedopustivo.

Činjenica je da su učitelji stoicizma, nalik sofistima, primali određeni novčani iznos od svojih učenika. Ipak, stoici i novac ubrajaju među moralno indiferentne stvari.⁵⁶ Novac za njih, naime, ne posjeduje moralnu, nego isključivo praktičnu vrijednost. Budući da je to slučaj, novac i njegovo posjedovanje ne utječu, striktno govoreći, na moralnu vrlinu. Zamislivo je da budemo čovjek koji ima moralnu vrlinu i koji je istovremeno siromašan. Isto tako je zamislivo da budemo čovjek koji ima moralnu vrlinu i koji je istovremeno bogat. Ipak, kako na jednom mjestu zapaža Seneka, bogatstvo je poželjno.⁵⁷ Štoviše, Seneka ističe da je potrebno da se prestane sa zabranjivanjem filozofima da imaju novac jer nitko mudrost nije osudio na siromaštvo.⁵⁸ Međutim, bolje je, kako Epiktet s druge strane kaže, »umrijeti od gladi lišen bola i straha, nego živjeti u izobilju uznemiren«.⁵⁹ Svakako, kada je o samoj moralnoj vrlini riječ, svejedno je imamo li i koliko novca imamo. Samim tim, podjednako je prihvatljivo i da imamo novac, kao što je prihvatljivo i da radimo za novac. Dakle, novac za stoike, strogo govoreći, nema neku posebnu moralnu vrijednost. Ipak, baš zato što je moralno indiferentan, stoici ga se niti trebaju kloniti niti mu stremiti. Većina stoika razlikovala je indiferentne stvari, ubrajajući, primjerice, zdravlje i novac među poželjne, a bolest i siromaštvo među manje poželjne stvari. Međutim, trebamo imati u vidu da iako novac jest indiferentna stvar, način na koji se on upotrebljava nije indiferentan – novac se može iskoristiti u dobre i loše svrhe jednako. Filozof je tu, čini se, u prednosti jer on je netko tko zna da ne treba robovati novcu. Nešto slično moglo bi se reći i za retoriku. Filozof je netko tko zna da ne treba robovati stilu i lijepim besjedama.

Razum je taj koji odlučuje o tome je li neki novčani iznos dobar jer sam novac to ne kazuje s obzirom na to je donošenje procjene o vrijednosti svake pojedinačne stvari u domeni razuma koji ima određene predstave i utiske o novcu.⁶⁰ Po Epiktetovu mišljenju, čovjek je onaj koji jedini, na kraju krajeva, poznaje sebe samog. Svatko procjenjuje za sebe. Zato Epiktet i kaže da svatko

zna svoju vrijednost i za koliko se prodaje jer se ljudi prodaju po različitim cijenama.⁶¹

Epiktetova kritika retorike proistječe i iz toga što joj mnogi ne pristupaju samo kao sredstvu. Naime, mnogi su usmjereni u potpunosti na nju,⁶² zaboravljajući da ona, po Epiktetovu mišljenju, ne vodi k moralnoj vrlini. Ipak, takav stav može djelovati kontradiktorno, posebno ako imamo u vidu da su stoici i retoriku ubrajali u filozofiju i da su je prakticirali kao dio svog nastavnog kurikuluma. Naime, retorički govor dio je filozofskog diskursa, preciznije, dio logičkog diskursa. Stoici su filozofski govor, vodeći se podjelom koja je ustanovljena još u Akademiji, razložili na tri djela: dio koji je posvećen logici, dio koji je posvećen fizici i, na kraju, dio posvećen etici. U tom smislu, i retoriku možemo razumjeti kao svojevrsni preduvjet za bavljenje ne samo filozofijom. Štoviše, mogli bismo je i razumjeti kao nekakav preduvjet za doseganje moralne vrline. Što se time implicira?

Ideja o privođenju filozofiji pronalazi se još kod Platona. Po njegovu mišljenju, iz dijaloga *Fedar*, svatko prema karakteru svoje duše bira svoje prijatelje i/ili ljubavnike. Ako kod dvojice prijatelja nadvlada plemenita strana duše nad lošijom, time što će ona oba prijatelja »privesti« filozofiji, oni će moći provesti svoj život na zemlji u blaženstvu i slozi, vladajući sobom jer su onaj dio »u kojem je nevaljalstvo pokorili, a oslobodili onaj u kojem je vrlina«.⁶³ S tim bi se suglasio i Epiktet. Značajno je, naime, to da čovjek vlada sobom, a zatim da bude usmjeren na bavljenje filozofijom. Privođenje filozofiji može se razumjeti i kao svojevrsni nagovor i poticaj na bavljenje filozofijom. S tim u vezi, Aristotelu se pripisuje jedan poticajni spis koji se dugo smatrao izgubljenim. Riječ je, naime, o *Nagovoru na filozofiju*, djelu koje je rekonstruirano na osnovi Jamblihova (Ἰάμβλιχος) adhortativnog spisa *Protrepticus*. Aristotel je u tom spisu, u kojem se osjeća i Platonov utjecaj, tvrdio da sreća ne proistječe od posjedovanja mnoštva dobara,⁶⁴ nego da se ona može odrediti kao razboritost te da je očividno »da će sretan život pripadati samo filozofima«.⁶⁵ Bavljenje filozofijom nužno je i neophodno, o čemu svjedoče i sljedeći fragmenti:

»Nužno je baviti se filozofijom, ako se ispravno hoćemo baviti državnim poslovima i korisno provesti vlastiti život.«⁶⁶

54 Usp. LS 67. – W. Anthony Arthur Long, David Neil Sedley, *The Hellenistic Philosophers*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.

55 Ibid.

56 Vidi i članak Filipa Grgića o stoičkom odnosu prema novcu: Filip Grgić, »Aristotelians and Stoics on Money and the Good Life«, *Disputatio philosophica* 7 (2005) 1, str. 27–36.

57 Sen. *De vita beata*. 22. 4. – L. A. Seneca, »On the Happy Life«, str. 240–266.

58 Ibid., 23.1.

59 Epict. *Ench.* 12.

60 Epict. *Diss.* 1. 1. 6.

61 Usp. Epict. *Diss.* 1. 2. 11.

62 Epict. *Diss.* 2. 23. 44–47.

63 Pl. *Phdr.* 256b.

64 Usp. Aristotel, *O duši; Nagovor na filozofiju*, prev. Milivoj Sironić, Darko Novaković, Naprijed, Zagreb 1987., B 2.

65 Usp. ibid., B 53, B 94.

66 Ibid., B 4.

»Trebamo se [...] baviti filozofijom, ili se oprostiti od života i otići odavle, jer sve je ostalo golema besmislica i naklapanje.«⁶⁷

Slična vrsta nagovora konstantno je, implicitno ili eksplicitno, prisutna kod kiničkih, ali i stoičkih filozofa. Budući da je moralna vrlina ono čemu se teži, bavljenje filozofijom zapravo je i pretpostavka za doseganje moralne vrline, a time ujedno i blaženog, to jest sretnog života. Takva je pretpostavka, vidjeli smo, prisutna i kod Platona i kod Aristotela.

Filozofi su, uostalom, koristili različite tehnike kako bi uvjerali svoje slušatelje i učenike u ispravnost svojih učenja. Većina njih koristila se retoričkim sredstvima, uključujući i stoičke filozofe koji su, doduše, uglavnom za razliku od sofista odbijali da im govori budu dugački, nego su se radije služili dijalektičkim pobijanjima.⁶⁸

»Zato se u svemu zadovolji time da budeš filozof. A ako hoćeš da te takvim i smatraju, samome sebi tako izgledaj i to je dovoljno«, poručuje Epiktet.⁶⁹ Ipak, što to točno znači? Netko poželi biti filozofom kada čuje da netko drugi govori poput Sokrata. Epiktet, međutim, tvrdi da je potrebno da svatko razmotri vlastiti karakter kako bi uvidio može li podnijeti biti filozofom.⁷⁰ Filozof je netko tko je spreman, po Epiktetovu shvaćanju, otići od svojih bližnjih, netko tko je prezren od svog sluge, ismijavan od drugih, netko tko bdi i tko se muči i slično.⁷¹ Za Epikteta, to su upravo stvari s kojima se trguje, tj. stvari koje se mijenjaju za neuznemirenost i slobodu. Ukoliko to netko ne može podnijeti, utoliko takva osoba ni ne treba biti filozof. Jasno je da je to u osnovi jedan jak normativni zahtjev. Filozof mora biti spreman na sve životne okolnosti. Na kraju, filozof nije netko tko bi smio trgovati argumentima. Epiktet bi se svakako ubrajao među one stoike koji misle da stoici ne trebaju trgovati argumentima, to jest ubrajao bi se među one stoike koji smatraju da, ako sofisti i stoici po nečemu nalikuju, onda nalikuju po tome što naplaćuju svoja učenja, ali ne i argumente.⁷² Sofisti i stoici svakako nalikuju i po tome što se služe retorikom, ali oni se njome služe iz različitih motiva. Filozofi je koriste prvenstveno u svrhe poticanja na filozofiju.

Zaključak

Stoici su, da sumiramo, prije svega filozofi, a potom manje ili više uspješni retori, ako savladaju retoričku vještinu i govor koji ona preporučuje. Međutim, to njih ne čini sofistima. To njih ne čini ni retorima po svačijem ukusu. Razlozi zbog kojih stoici posežu za retorikom drugačiji su od razloga kojima se vode sofisti. Naime, stoici bi se suglasili da je upotreba retorike prilikom podučavanja ili savjetovanja nekoga opravdana, ako odmjeren i jednostavan govor može potaknuti na bavljenje filozofijom. Retorika je, samim tim, instrumentalno dobro, ali ona nije i dobro po sebi. Jedina stvar koja je dobra po sebi moralna je vrlina. Ona se, prema stoičkom, ali i Sokratovu sudu, može steći tek pomoću filozofije. Na kraju, filozofija, za razliku od retorike, nije bila samo teorijska disciplina nego je podrazumijevala i određeni način života i upotrebu filozofskih načela u svakodnevnom životu.

Tamara Plečaš

Socrates and Epictetus vs. the First and
the Second Generation of Sophists

Abstract

The paper discusses the difference between philosophy and sophistry. More precisely, it discusses the differences between Socrates and Sophists of the first generation, as well as the differences between Epictetus and Sophists of both first and second generation. While Sophists were the first professional teachers and Epictetus one of the greatest Stoic teachers of all times, Socrates, according to Plato, denied being a teacher by any means, despite many who thought otherwise. Sophists were known for their speeches that most attracted those with a wish to be successful politicians. Socrates and Epictetus were also excellent orators surrounded by Athenian and Roman politicians. However, that didn't make them Sophists. Socrates and Epictetus opted for a life in accordance with excellence (virtue) that could be achieved by philosophy rather than rhetoric. Rhetoric could only have instrumental value, not an intrinsic one.

Keywords

Socrates, Epictetus, Aristophanes, Sophists, rhetoric, virtue ethics, exhortation to philosophy

67

Ibid., B 110.

68

Usp. T. Bénatouïl, »Philosophic Schools in Hellenistic and Roman Times«, str. 423.

69

Epict. *Ench.* 23.

70

Usp. Epict. *Ench.* 29.

71

Ibid.

72

Vidi prethodno iznijeto svjedočanstvo Ivana iz Stobeja (LS 67 W).